

دفتر نشر و مکتوب‌های مجلس شورای اسلامی
موسسه پژوهش و انتشارات

بررسی پیوند انعطاف‌پذیری احکام و جامعیت قرآن

مجتبی نم نبات^۱

تاریخ دریافت ۹۶/۱۰/۲۷

تاریخ پذیرش ۹۶/۱۲/۱۵

صص ۲۱۱-۱۹۳

چکیده

انعطاف‌پذیری به معنای سازگاری، شایستگی و هماهنگی با هر محیطی است. قطعاً یک قانون جاودانه اگر بخواهد که بر تمام صورت‌های زندگی احاطه یابد و راه حل مشکلات را ارائه دهد باید دارای تحرک باشد و از خشکی و جامدی و انعطاف‌ناپذیری به دور باشد. نگارنده در این مقاله سعی کرده است با بررسی و واکاوی نمونه‌های احکام در قرآن مانند احکام نماز، وضو، روزه، حج، جهاد و ... و تغییر در شرایط و عوامل مختلف به انعطاف‌پذیری احکام دین مبین اسلام برسیم. پس از بیان این نمونه‌ها سعی محقق بر آن بوده است که به بررسی عوامل و علل انعطاف در احکام بپردازد، در این باره موارد زیر: عسر و حرج، اکراه، تقیه، اضطرار، قاعده لاضرر، پیشرفت اسلام، توبه مورد بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه: قرآن، حدیث، علوم قرآن، جامعیت قرآن، انعطاف‌پذیری

---

m.namnabat^{۱۱}@gmail.com کارشناس ارشد علوم قرآن.

قرآن دریای بیکران معرفت است که هر کس به اندازه ی وسع خود و به میزان تشنگی و نیازش می‌تواند از آن بهره‌گیرد که این خود نیز از معجزات این کتاب آسمانی است که به زبان خاکیان سخن می‌گوید و هدایت‌گر تمامی اقشار و توده‌های مردم است و نه مختص به یک قشر یا حرفه-ی خاص.

شکی نیست که قرآن، جامع قوانین و دستورات و برنامه‌هایی است که برای سعادت بشر ضروری هستند. خداوند می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء/۹)؛ قطعاً این قرآن به [آیینی] که خود پایدارتر است راه می‌نماید. علامه طباطبایی از این امور به ریشه‌های اصلی اسلام یاد کرده، و آن را در سه اصل بیان می‌دارد:

۱. اصول عقائد اسلامی که نوعی از آن اصول سه‌گانه دین است: توحید، نبوت و معاد و نوعی عقاید متفرع بر آنها مانند لوح و قلم و قضا و قدر و ملائکه و...
۲. اخلاق پسندیده.

۳. احکام شرعی و قوانین عملی که قرآن کریم کلیات آنها را بیان فرموده و تفصیلات و جزئیات آنها را به بیان پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اگذاذ نموده است و پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز به موجب حدیث ثقلین که همه ی فرق اسلامی به نحو تواتر نقل نموده‌اند، بیان اهل بیت خود را قائم مقام و جایگزین بیان خود قرار داده‌است. (طباطبائی، قرآن در اسلام، ۱۵) این مقاله می‌کوشد تا در این حوزه یعنی مقررات شرعی یکی از ملاک‌های جامعیت را که انعطاف‌پذیری است با بهره‌گیری از آیات و روایات مبرهن نماید.

قلمرو قرآن

تاریخ اسلام نشان می‌دهد که قرآن در عرصه‌های مختلف زندگی مسلمانان ظهور و نفوذ داشته است. بخشی از این عرصه‌ها عبارت است از: ۱. معنوی و روحی ۲. عملی و اجتماعی ۳. علمی و نظری (کریم پور قراملکی، قلمرو قرآن، ۳۵ / ۲۷۵) که به نظر میرسد بعد اخیر، پرسش درباره «جامعیت قرآن» را در اذهان مسلمانان پدید آورده است.

جامعیت در لغت به معنی «فراگیری، وضع یا کیفیت جامع بودن» (صدری، فرهنگ فارسی امروز، ۳۹۰/۱) و در برخی دیگر از منابع به معنی «شمول و فراگیری» (سیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین) آمده است. و در اصطلاح جامعیت به معنای فراگیری و شمول است، حال این شمول چه در عرصه‌ی آموزه‌های دینی باشد و چه توسعه داشته باشد و امور غیر دینی را نیز شامل باشد.

در نگاه بعضی جامعیت به معنای وجود همه چیز در قرآن است در حالی که عدم ورود قرآن در پاره‌ای از مسائل خود به معنای جامعیت آن می‌باشد. استاد مطهری می‌گوید: جامعیت اسلام ایجاب می‌کند که اساساً در بسیاری از این امور دستور نداشته باشد، نه این که هیچ دستوری نداشته باشد. بلکه دستورش این است که مردم آزاد باشند (مطهری، اسلام و مقتضیات زمان، ۲۶۵/۱)

یکی از ابعاد جامعیت قرآن انعطاف پذیری در حوزه تکالیف شرعی است. منعطف شدن احکام به این معناست که چیزی قابلیت خم پذیری و هماهنگی با هر محیطی را دارا باشد (دهخدا، لغت نامه، ۳۵۶۵/۳) لذا انعطاف پذیری به معنای تمایل به سازگاری است. گفتیم انعطاف پذیری در احکام یکی از ملاک‌های جامعیت به شمار می‌آید. به نظر می‌رسد احکام اسلام از این منظر جامع و کامل است که انعطاف دارد یعنی در مرحله‌ی اجرا، مخاطبان خود را دچار مشکل نمی‌سازد و احکام را باتوجه به واقعیات و خصوصیات مناسب با شرایط و احوال انسان، صادر می‌کند. این نوع از انعطاف در آیات ذیل مشاهده می‌شود.

دفترتربیت و تعلیمات اسلامی
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

۱- تبدیل نماز چهار رکعتی به دو رکعتی در حالت خوف و سفر

«وَ إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا» (نساء/۱۰۱)؛ و چون در زمین سفر کردید، اگر بیم داشتید که آنان که کفر ورزیده‌اند به شما آزار برسانند، گناهی بر شما نیست که نماز را کوتاه کنید.

۲- تغییر در حالت انجام نماز در هنگام ترس

«فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَدْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» (بقره/۲۳۹)؛ پس اگر بیم داشتید، پیاده یا سواره [نماز کنید] و چون ایمن شدید، خدا را یاد کنید که آنچه نمی‌دانستید به شما آموخت.

۳- تبدیل نماز ایستاده به نشسته و خوابیده

«فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا» (نساء/۱۰۳)؛ و چون نماز را به جای آوردید، خدا را [در همه حال] ایستاده و نشسته و بر پهلو آرمیده، یاد کنید. پس چون آسوده‌خاطر شدید، نماز را [به طور کامل] به پا دارید، زیرا نماز بر مؤمنان، در اوقات معین مقرر شده است. امام علی علیه السلام درباره این آیه فرمودند: یعنی شخص سالم ایستاده، مریض نشسته و کسی که نشسته نمی‌تواند، خوابیده نماز بخواند. (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۴۸۸/۵)

در این آیات نمونه‌هایی از انعطاف در نماز گفته شده؛ که اولاً اهمیت نماز را بیان کرده - که در هر شرایطی و حتی در سخت‌ترین موقعیت‌ها نماز ترک نشود و در حال اضطراب مانند جنگ و یا در سفر و یا بیماری در نماز تخفیف داده شده و نماز را به صورت شکسته باید خواند.

دفتر علم و پژوهش شورای عالی انقلاب فرهنگی

۴- انعطاف در آیه روزه (رفع حکم وجوب روزه)

«أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره/۱۸۴)؛ [روزه در] روزهای معدودی [بر شما مقرر شده است]. [ولی] هر کس از شما بیمار یا در سفر باشد، [به همان شماره] تعدادی از روزهای دیگر [را روزه بدارد]، و بر کسانی که [روزه] طاقت فرساست، کفاره‌ای است که خوراک دادن به بینوایی است. و هر کس به میل خود، بیشتر نیکی کند، پس آن برای او بهتر است، و اگر بدانید، روزه گرفتن برای شما بهتر است.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: «افطار در سفر و نماز شکسته از هدایای الهی است. کسی که توجه به آن نکند هدیه الهی را رد کرده است.» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۰/۱۷۷)

۵- انعطاف در آیه وضو (تبدیل حکم وضو و غسل به تیمم)

«...وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُنِمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (مائده/۶)؛ و اگر بیمار یا در سفر بودید، یا یکی از شما از قضای حاجت آمد، یا با زنان نزدیکی کرده‌اید و آبی نیافتید پس با خاک پاک تیمم کنید، و از آن به صورت و دست‌هایتان بکشید. خدا نمی‌خواهد بر شما تنگ بگیرد، لیکن می‌خواهد شما را پاک، و نعمتش را بر شما تمام گرداند، باشد که سپاس [او] بدارید.

در پایان این آیه، علت طهارت‌های سه گانه را ذکر می‌کند و خاطر نشان می‌سازد که این احکام برای آن نیست که شما را به زحمت اندازیم. این قسمت از آیه در فقه اسلامی بعنوان دلیل قاعده «لا حرج» مورد استناد فقها می‌باشد.

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه لا و لا اله الا الله

۶- انعطاف در احکام حج

«وَأْتُمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أُمِيتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَعَةً إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (بقره ۱۹۶)؛ و برای خدا حج و عمره را به پایان رسانید، و اگر [به علت موانعی] بازداشته شدید، آنچه از قربانی میسر است [قربانی کنید] و تا قربانی به قربانگاه نرسیده سر خود را متراشید و هر کس از شما بیمار باشد یا در سر ناراحتی داشته باشد [و ناچار شود در احرام سر بتراشد] به کفاره [آن، باید] روزه‌ای بدارد، یا صدقه‌ای دهد، یا قربانی بکند و چون ایمنی یافتید، پس هر کس از [اعمال] عمره به حج پرداخت، [باید] آنچه از قربانی میسر است [قربانی کند]، و آن کس که [قربانی] نیافت [باید] در هنگام حج، سه روز روزه [بدارد] و چون برگشتید هفت [روز دیگر روزه بدارید] این ده [روز] تمام است. این [حج تمتع] برای کسی است که اهل مسجد الحرام [مکه] باشد و از خدا بترسید، و بدانید که خدا سخت کیفر است. این آیه شریفه در حقیقت جامع‌ترین آیه قرآن کریم در خصوص مناسک حج می‌باشد

۷- عدم وجوب جهاد برای ضعيفان و ناتوانان

لَيْسَ عَلَى الضُّعْفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (توبه/۹۱)؛ بر ناتوانان و بر بیماران و بر کسانی که چیزی نمی‌یابند [تا در راه جهاد] خرج کنند- در صورتی که برای خدا و پیامبرش خیرخواهی نمایند- هیچ گناهی نیست، [و نیز] بر نیکوکاران ایرادی نیست، و خدا آمرزنده مهربان است.

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
آموزه‌ها و آوران سنت

امام صادق علیه السلام فرمودند: هر کاری را که انسان نتواند انجام دهد، تکلیف ندارد و سپس این آیه را

تلاوت فرمودند. (کلینی، کافی، ۱/۱۶۵)

۸- جواز ازدواج موقت

«فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً» (نساء/۲۴)؛ و زنانی را که مُتعه کرده‌اید، مَهْرشان را به عنوان فریضه‌ای به آنان بدهید.

در ادامه آیات خداوند به آسان‌گیری و ضعف انسان اشاره می‌کند: «يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَ خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا» (نساء/۲۸)؛ خدا می‌خواهد تا بارتان را سبک گرداند و [می‌داند که] انسان، ناتوان آفریده شده‌است. که این یکی از مصادیق انعطاف‌پذیری احکام در بحث ازدواج می‌باشد.

۹- عدم لزوم حجاب برای زنان از کار افتاده‌ای که امیدی به ازدواج ندارند

«وَ الْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَ أَنْ يَسْتَغْفِنَنَّ خَيْرٌ لَّهُنَّ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (نور/۶۰)؛ و بر زنان از کار افتاده‌ای که [دیگر] امید زناشویی ندارند گناهی نیست که پوشش خود را کنار نهند [به شرطی که] زینتی را آشکار نکنند و عفت و ورزیدن برای آنها بهتر است، و خدا شنوای داناست.

در این آیه برای زنان سال‌خورده‌ای که به ازدواج امید ندارند نیز آسان گرفته شده‌است و از پوشش کامل معاف شده‌اند. (طبرسی، مجمع‌البیان، ۷/۲۴۳) و امام صادق (ع) درباره‌ی این آیه فرمودند: مراد کنار گذاشتن روسری و روپوش است نه برهنگی. (کلینی، کافی، ۵/۵۲۲)

۱۰- آیات جواز مأكولات حرام به جهت اضطرار

«إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أَهْلَبَ بِهِ لَعْنَةُ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَ لَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (بقره/۱۷۳)؛ [خداوند،] تنها مردار و خون و گوشت خوک و آنچه

دُفَعْنَا بِرُؤُوسِنَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَنَا نَسُوتُ

را که [هنگام سر بریدن] نام غیر خدا بر آن برده شده، بر شما حرام گردانیده است. [ولی] کسی که [برای حفظ جان خود به خوردن آنها] ناچار شود، در صورتی که ستمگر و متجاوز نباشد بر او گناهی نیست، زیرا خدا آمرزنده و مهربان است.

اگر کسی برای حفظ جان خود هیچ غذایی نداشته باشد، انسان می تواند به همان اندازه ای استفاده کند که خود را از مرگ نجات دهد. امام صادق علیه السلام می فرماید: اگر انسان عمداً در حال اضطرار از خوردنی های ممنوع نخورد و بمیرد، کافر مرده است. (حویزی، نورالثقلین، ۱/۱۳۰)

۱۱- قراءت قرآن در حد توان

«فَأَقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ» (مزمّل/۲۰): آنچه برای شما میسر است قرآن بخوانید. در این آیه انعطاف در انعطاف رخ داده است یعنی هم قرائت قرآن مستحب تلقی شده است و هم در عمل مستحبی که تأکید فراوانی به آن شده، تخفیف داده شده است.

۱۲- انعطاف و نرمش در تبلیغ دین

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (نحل/۱۲۵): با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت دعوت کن و با آنان به [شیوه ای] که نیکوتر است مجادله نمای. در حقیقت، پروردگار تو به [حال] کسی که از راه او منحرف شده داناتر، و او به [حال] راه یافتگان [نیز] داناتر است. اسلام، دین منطق و گفتگو است و حتی شیوه تبلیغی اش بر محور تحمل و مدارا و احترام است.

۱۳- انعطاف در حکم قتل عمد

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَى بِالْأَنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدِّءِ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (بقره/۱۷۸) ای افرادی که ایمان آورده اید! حکم قصاص در مورد

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
موسسه پژوهشی و فرهنگی مجلس شورای اسلامی

کشتگان، بر شما نوشته شده است: آزاد در برابر آزاد، و برده در برابر برده، و زن در برابر زن، پس اگر کسی از سوی برادر (دینی) خود، چیزی به او بخشیده شود، (و حکم قصاص او، تبدیل به خونبها گردد)، باید از راه پسندیده پیروی کند. (و صاحب خون، حال پرداخت کننده دیه را در نظر بگیرد). و او [= قاتل] نیز، به نیکی دیه را (به ولی مقتول) بپردازد؛ (و در آن، مسامحه نکند). این، تخفیف و رحمتی است از ناحیه پروردگار شما! و کسی که بعد از آن، تجاوز کند، عذاب دردناکی خواهد داشت.

در این آیه امت پیامبر اسلام را مختیر کرده بین قصاص و عفو و بین گرفتن دیه، تا در رفاه باشند که در ادیان قبلی وجود نداشته است.

۱۴- دست برداشتن از حرمت مجامعت در ماه رمضان

«أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ...» (بقره/ ۱۸۷)؛ در شب‌های روزه، همخوابگی با زنانان بر شما حلال گردیده است... در این آیه به مسلمانان اجازه داده شد که در تمام طول شب‌های ماه رمضان، غذا بخورند و با همسران خود آمیزش جنسی داشته باشند. (طبرسی، مجمع البیان، ۵۰۴/۲)

۱۵- جواز نجوا با پیامبر با اعطاء صدقه

آیه نجوا: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدُمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَةٌ...» (مجادله/ ۱۲-۱۳)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هر گاه با پیامبر گفتگوی محرمانه می‌کنید، پیش از گفتگوی محرمانه‌ی خود صدقه‌ای تقدیم بدارید... خدا با لطف خود حکم و جوب صدقه را برداشت تا مردم راحت‌تر بتوانند با پیامبر ﷺ گفتگو کنند که خداوند در این آیه به مسلمانان تخفیف داده است. در روایات آمده تنها کسی که به آیه فوق عمل کرد امام علی عليه السلام بود که یک دینار داشت و آن را با ده درهم عوض کرد و هر گاه می‌خواست به ملاقات پیامبر ﷺ برود یک درهم صدقه می‌داد. عبدالله

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و آداب سنت

بن عمر، این فضیلت علی علیه السلام را در کنار همسری حضرت زهرا علیها السلام و پرچم‌داری خیبر، از بزرگ‌ترین فضایل او می‌شمرد. (سیوطی، درالمتثور، ۱۸۵/۶)

۱۶- جواز نجوای مؤمنان در موارد خاص

«لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء / ۱۱۴) در بسیاری از سخنان درگوشی (و جلسات محرمانه) آنها، خیر و سودی نیست؛ مگر کسی که (به این وسیله)، امر به کمک به دیگران، یا کار نیک، یا اصلاح در میان مردم کند؛ و هر کس برای خشنودی پروردگار چنین کند، پاداش بزرگی به او خواهیم داد.

۱۷- کفاره تخیری به جای تعیینی

خداوند در آیه ۸۹ مائده به جای تعیین یک کفاره برای قسم، انسان را میان چند کفاره مخیر گذاشته است. همچنین در بقیه آیات کفاره خداوند انسان را در چند مورد اختیار گذاشته است. از جمله: کفاره‌ی صید برای محرم، کفاره ظهار و کفاره قتل خطایی.

۱۸- عدم مؤاخذه در انجام کاری ناشایست به اشتباه

«لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ...» (احزاب / ۵)؛ بر شما در آنچه که به خطا انجام داده‌اید، گناهی نیست... ارتکاب بسیاری از کارها اگر به غیر عمد باشد، هیچ گونه مؤاخذه و پیامدی ندارد و یا پیامد آن اندک و سبک است. (کلینی، کافی، ۴۶۲/۲)

۱۹- عدم مؤاخذه در صورت عدم ابلاغ

«وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا» (اسراء / ۱۵)؛ و ما تا پیامبری برنینگیزیم، به عذاب نمی‌پردازیم. خداوند در آیه بر ناآگاهان آسان گرفته است که این تخفیفی از خداوند مهربان است که به دلیل نداشتن آگاهی عذاب از انسان برداشته می‌شود.

اسباب انعطاف

قرآن کریم عواملی که موجب تغییر حکم اولیه و تبدیل آن به حکم توأم با انعطاف در احکام می‌شود، بیان فرموده‌است برخی از این عوامل عبارت است از:

۱. عسر و حرج

یکی از عوامل انعطاف پذیری در احکام اسلام عسر و حرج می‌باشد. هر دو واژه عسر و حرج به معنای ضیق و مشقت است. (فراهیدی، العین، ۳/۷۷) و در اصطلاح آن است که آن سختی و مشقتی که عقل تکلیف به آن را قبیح نداند مثل تکلیف مالایطاق. و از نظر فقه معنای عدم حرج در دین، عدم جعل احکامی است که مکلفین از ناحیه‌ی آنها به تنگنا بیفتند. این معنا در کتاب‌های تفسیری عامه و خاصه آمده‌است. (بجنوردی، قواعد الفقهیه، ۱/۲۵۳)

در قرآن آیات فراوانی به نفی عسر و حرج اشاره دارد به عنوان مثال: «وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج/۷۸)؛ و در راه خدا چنان که حق جهاد [در راه] اوست جهاد کنید، اوست که شما را [برای خود] برگزیده و در دین بر شما سختی قرار نداده است. که در این آیه به صراحت حرج در دین را نفی شده است.

علامه حرج را بر دو گونه تقسیم می‌کند: ۱. حرجی است که در ملاک حکم و مصلحت مطلوب از آن حکم پیدا می‌شود، که در این صورت حکم ذاتا حرجی صادر می‌شود، چون حکم تابع ملاک و معیار خودش است، وقتی ملاک حرجی شد قهرا حکم هم حرجی می‌شود، لذا حرج با فایده می‌شود، ۲. حرجی است که در ملاک حکم نیست و قهرا خود حکم هم در اصل حرجی نبوده، ولی حرجی بودن از خارج و به علل اتفاقی بر آن عارض شده در نتیجه بعضی از افراد حکم

دفترتربیت و امور دینی در آموزش و پرورش

مذکور حرجی شده که در چنین فرضی حکم در خصوص آن افراد ساقط می‌شود، و در غیر آن افراد به اعتبار خود باقی است، لذا فایده حکم از بین می‌رود در نتیجه بین احکام دینی به هیچ وجه حکمی حرجی و تحمیلی وجود ندارد، و به همین جهت حکم حرج را نفی کرده، نه خود حرج را. (طباطبایی، میزان، ۲۳۰/۵)

در روایات نیز فراوان به نفی عسر و حرج اشاره شده است به عنوان مثال: پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ وَ مَنْ خَالَفَ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي»؛ من بر دینی ساده و آسان مبعوث شده‌ام و هر که با روش من مخالفت کند، از من نیست. (مجلسی، بحار، ۲۶۴/۲۲)

کاربرد عدم عسر و حرج در فقه بسیار می‌باشد و هر جا که حکمی سخت گیرانه می‌باشد یا حکمی متضمن عسر و حرج باشد آن حکم بطور موقت برداشته می‌شود و حکمی دیگر جایگزین آن می‌شود که این عاملی مهم برای منعطف شدن احکام در اسلام است.

۲. اکراه

اکراه در لغت به معنای ناپسند داشتن (مصطفوی، تحقیق، ۴۹/۱۰) و در اصطلاح، عبارت است از وادار کردن انسان با تهدید به انجام دادن یا ترک کاری که از آن ناخرسند است. (نجفی، جواهر الکلام، ۱۱/۳۲) اکراه با مفاهیمی دیگر همچون اضطرار و اجبار از آن جهت که در هر سه، انسان وادار به انجام یا ترک کاری می‌شود مشترک است؛ اما تفاوت‌هایی نیز با یکدیگر دارند.

قرآن از اکراه با واژه‌ها و تعبیرهایی گوناگون یاد کرده است که در بیشتر موارد معنای لغوی آن قصد شده است. به عنوان مثال: «عسى ان تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ» (بقره/ ۲۱۶)؛ بسا چیزی را خوش نمی‌دارید و آن برای شما خوب است. در برخی آیات به معنای اصطلاحی آن آمده است؛ مانند: «مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ اِيْمَانِهِ اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيْمَانِ...» (نحل/ ۱۰۶)؛ هر کس پس

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
در آموخته‌ها و آوان سبوت

از ایمان آوردن خود، به خدا کفر ورزد [عذابی سخت خواهد داشت] مگر آن کس که مجبور شده و [لی] قلبش به ایمان اطمینان دارد...

پس اگر شخصی در معرض تهدید قرار گرفت، انجام حرام یا ترک واجب برای وی مباح می‌شود و حکم تکلیفی برداشته می‌شود. لذا اکراه نیز یکی از عوامل انعطاف در احکام می‌باشد.

۳. تقیه

یکی دیگر از عواملی که باعث انعطاف در احکام می‌شود تقیه می‌باشد. تقیه خود نگهداری از اظهار درون از سوی افرادی که دارای عقاید محکم هستند برای رسیدن به هدف‌های بزرگ است و لذا نشانه ضعف و ترس نبوده، بلکه یک نوع تاکتیک برای حفظ عقائد است که در فرهنگ اسلامی شیعی از جایگاه والایی برخوردار است و یکی از اصول مورد تأیید قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام است.

در مصباح آمده است: تقیه به معنای حفظ و نگهداری چیزی از اذیت و آزار دیگران است (فیومی، المصباح المنیر، ۷۶/۲) و همچنین نگهداری خود است از ضرر غیر بواسطه موافقت کردن با آن در قول یا فعل که مخالف با حق است و گاه واجب و گاه حرام و گاه مستحب و گاه مکروه. سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، واژه تقیه) در قرآن به صراحت به تقیه اشاره شده است: «أَلَّا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاتَهُ وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ» (آل عمران/۲۸)؛ مؤمنان نباید کافران را به جای مؤمنان به دوستی بگیرند و هر که چنین کند، در هیچ چیز [او را] از [دوستی] خدا [بهره‌ای] نیست، مگر اینکه از آنان به نوعی تقیه کنید و خداوند، شما را از [عقوبت] خود می‌ترساند، و بازگشت [همه] به سوی خداست. و در روایات رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرمایند: «لا إيمان لمن لا تقیه له و يقول:

وَفَصَلْنَا لَكُمْ فِي هَذِهِ السُّورَةِ الْوَأُولَىٰ مِنْهُنَّ

قال الله: «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً»؛ کسی که تقیه نمی‌کند، ایمان ندارد، و می‌فرمود: خداوند فرموده-

است: «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً» (عیاشی، تفسیر عیاشی، ۶۶/۱)

پیامبر اسلام ﷺ نیز در چند سال اول بعثت، دعوت خود را مخفیانه انجام می‌داد و همچنین ابوطالب، عموی پیامبر ﷺ نیز در تقیه بوده‌است. فقهای شیعه، تقیه را به چهار نوع تقسیم کرده‌اند: «اکراهیه، خوفیه، کتمانیه و مداراتی» (خرمشاهی، قرآن پژوهی، ۸۲۶) تقیه مداراتی در مناسک و اعمال حج و دیگر واجب‌ها و مستحب‌هایی که حاجیان انجام می‌دهند بسیار کاربرد دارد.

۴. اضطرار

اضطرار از جمله مواردی است که موجب تغییر حکم می‌شود و قرآن کریم به دنبال بیان غذاهای حرام و ممنوع بدان اشاره کرده‌است. این واژه در لغت به معنای احتیاج پیدا کردن به چیزی و ناچار شدن به آن چیز است. (ابن منظور، لسان العرب، ماده ضرر) و در معنای فقهی عبارت است از اینکه شخصی را وادار کنند کاری را انجام دهد که به جا آوردنش حرام است یا ترک کردنش واجب، در هر دو صورت، حکم تکلیفی به دلیل اضطرار برداشته می‌شود. (سبحانی، تهذیب الاصول، ۲/۲۳۴). دامنه اضطرار در فقه گسترده‌است ولی فقها اضطرار را بیشتر در بحث اطعمه و اشربه آورده‌اند. البته اجرای قاعده اضطرار شرایطی دارد: ۱. امتنانی بودن، ۲. رافعیت به اندازه رفع ضرورت، ۳. غیر اختیاری بودن، ۴. رعایت تدریج و ترتیب در انجام محرمات. بعضی مدلول قاعده را رخصت و بعضی عزیمت می‌دانند. (عبداللهی، قاعده اضطرار، ۴۲/۶۳)

در آیه قرآن اضطرار به صورت کلی بیان شده‌است: «وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ قَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ وَإِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ» (انعام/۱۱۹)؛ شما را چه می‌شود که از آنچه (در ذبح) نام خداوند بر آن برده شده- است نمی‌خورید در حالی که آنچه را بر شما حرام کرده جز آنچه از (خوردن) آن، ناگزیر شده-

دوفصلنامه پژوهش‌های علمی در آموزه‌ها و آداب سنت

باشید برایتان روشن ساخته‌است و بی‌گمان بسیاری با هوا و هوس‌هایشان به نادانی (مردم را) گمراه می‌کنند و به راستی پروردگار تو خود به (حال) تجاوزکاران دانانتر است.

و در روایات از پیامبر ﷺ نقل شده‌است: «رفع من امتی تسعة... و ما اضطرّوا الیه...»؛ یعنی، از امت من نه چیز برداشته شده‌است... و آنچه بدان ناچارند... که طبق این روایت در همه موارد اضطرار، تکلیف برداشته می‌شود. لذا اضطرار در جمیع احکام جاری می‌شود. (مجلسی، بحار، ۴۴۳/۲۲)

۵. قاعده لاضرر

یکی دیگر از عوامل انعطاف در احکام، قاعده لاضرر می‌باشد. این قاعده به این معناست که ضرر در اسلام مشروعیت ندارد و هرگونه ضرر و اضرار در اسلام نفی شده‌است. در قرآن آیات زیادی به این قاعده اشاره کرده از جمله: «وَلَا تُمْسِكُوا هُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَلُوا» (بقره / ۲۳۱)؛ و آنان را برای [آزار و] زیان رساندن [به ایشان] نگاه مدارید تا [به حقوقشان] تعلق کنید.

روایت سمره بن جندب معروف‌ترین حدیثی که به آن استدلال شده‌است. سمره بن جندب در باغی درخت خرمایی داشت که در آستانه آن باغ منزل یکی از انصار قرار داشت. سمره بدون اجازه گرفتن از صاحب خانه بطرف نخل خود آمد و رفت می‌کرد و این مسئله ناراحتی شخص انصاری را فراهم می‌آورد. روزی به او گفت تو بی‌خبر به منزل ما می‌آیی، بهتر است قبلاً اجازه بگیری. سمره در پاسخ گفت: این راه من بطرف درختی که دارم می‌باشد و از تو نیز اجازه نمی‌گیرم! شخص انصاری از سمره به پیغمبر ﷺ، شکایت برد. پیغمبر ﷺ به احضار سمره دستور فرمود و وقتی حاضر شد به او فرمود این مرد از تو شکایت کرده و می‌گوید تو بر او و خانواده‌اش بدون اذن وارد می‌شوی. در زمان ورود از او اجازه بگیر! سمره می‌گوید: آیا من در راه خود به سوی درختم از دیگری اجازه بگیرم؟ پیغمبر ﷺ می‌فرماید از آن درخت صرف نظر کن تا برای تو

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
دوفصلنامه پژوهشی در آموزه‌ها و آداب سنت

درختی در جایی دیگر باشد. ولی سمره همچنان از قبول آن سرباز می‌زند! پیغمبر ﷺ به او می‌فرماید: از این درخت صرف نظر کن و در عوض درختی در بهشت بگیر! سمره باز هم بر امتناع خود اصرار می‌ورزد. در این هنگام پیغمبر ﷺ به او فرموده: «انک رجل مضارّ و لا ضرر و لا ضرار علی مؤمن» و دستور می‌دهد آن درخت را در آورند و جلوی سمره بیندازند و به او می‌گویند: «این درخت را بگیر و برو و هر جا می‌خواهی آن را بنشان.» (کلینی، پیشین، ۲۹۴/۵) لذا ضرر زدن به دیگران حرام و غیر مشروع است که نشانه انعطاف در احکام اسلام می‌باشد.

۶. پیشرفت اسلام

آئین مقدس اسلام که از مکه آغاز شده و در اندک زمانی به دورترین نقاط جهان راه یافت. اسلام به هیچ وجه خود را در محدوده تعصبات ملی و قومی و نژادی محصور نکرده است بلکه با آنها مبارزه کرده است و این پیشرفت به خاطر محتوای عالی و انسانی و جهانی آن و نیز انعطاف در دستورات با توجه به ظرف زمانی، مکانی و نیز مخاطب بود. عامل گرایش ملت‌ها به اسلام، مساوات اسلامی و مزایایی چون مزایای اعتقادی و اخلاقی و اجتماعی و سیاسی می‌باشد. تعلیمات اسلامی از طرفی معقول و خرد پسند است و از طرف دیگر فطری و قابل فهم که این تعلیمات یک نیروی کشش و جاذبه خاصی دارد که به موجب همان جاذبه، ملل مختلف را تحت نفوذ خود قرار داده است. از عوامل مؤثر در پیشرفت اسلام عبارت است از: سازگاری با فطرت آدمی، سادگی و آسانی احکام، توجه به واقعیت‌های جامعه، حمایت از محرومان، جنگ با سران شرک، عفو و بخشش از گذشته افراد، پذیرفتن اظهار اسلام، ابلاغ و اجرای تدریجی احکام و نقش پیامبر ﷺ در پیشرفت اسلام که با اخلاق کریمه‌ی خود توانست دل‌ها را به سوی اسلام جذب کند و برخورد بزرگوارانه‌ی آن حضرت، دوستان را به سوی اسلام جذب و دشمنانش را خجالت زده کند.

۷. توبه

شیطان و هوای نفس انسان را به سوی انحراف سوق می‌دهند و توبه به عنوان یک پناهگاه و دژ محکم برای در امان بودن از سقوط و انحطاط کامل و بازگشت به خدا محسوب می‌شود. توبه آثار و برکات زیادی دارد از جمله اینکه محبوب پروردگار خواهد بود؛ باعث تنزل برکات آسمانی می‌شود؛ زندگی خوش نصیب انسان خواهد شد؛ دخول در بهشت و رستگاری را در پی دارد و باعث می‌شود که گناهان به حسنات تبدیل شود. و هزاران آثار و برکات دیگر این همه نشان از انعطاف بسیار قوی و زیبای اسلام در برابر گناهکاران است. بنابراین توبه هم می‌تواند یکی از عوامل انعطاف در اسلام باشد.

نتیجه

جامعیت قرآن و جاوید ماندن دین و توجه به همه جوانب مادی و روحی و فردی و اجتماعی مهم‌ترین رکن دین است. دین ثابت و جامع باید انعطاف پذیر باشد تا بتواند نیازهای همه اعصارها را جوابگو باشد و باتوجه به خصوصیات انسان قانونی را به گونه‌ای وضع کند که فراز و نشیب‌های زندگی انسان‌ها را از جمله فقر، بیماری، جنگ، ناامنی، اضطراب و سختی‌ها را در نظر گرفته و مناسب با شرایط و احوال انسان باشد و احکام را به شیوه‌ای عرضه بدارد که شرایط مختلف را بپذیرد. بطوری که نه مکلف را دچار مشکل کند و نه قانون را پایمال سازد.

معتقدیم که خداوند کریم، در جعل قوانین آسانی را بر بندگانش را ترجیح داده و تکلیف به چیزی که توان آن را ندارند، ننموده است: «خداوند راحتی شما را می‌خواهد نه زحمت شما را» (بقره/۱۸۴)

بر همین اساس احکام دینی که در قرآن بیان شده همه دارای استثنائاتی هستند که برخی از آنها چنانچه اشاره رفت در قرآن کریم و بعضی دیگر در روایات اسلامی به تفصیل بیان شده است. طبعاً

دفتر پژوهش‌های قرآنی در آسوازه لاوان سنه

اینگونه انعطاف به جهت موقعیت انسان بوده و چون به صراحت تبیین گشته است راه بر کسانی که بخواهند خودسرانه به بیان استثناء بپردازند، بسته است.

منابع

قرآن کریم

- بجنوردی سید محمد حسن، القواعد الفقهيہ (ج۷)، به کوشش مهریزی، قم، هادی، چاپ اول، ۱۴۱۹ ق.
- حر عاملی محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعہ إلى تحصیل مسائل الشریعہ (۳۰ ج)، قم، مؤسسہ آل البیت، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
- خرمشاهی بهاء‌الدین، قرآن‌پژوهی، تهران، مرکز نشر فرهنگی مشرق، چاپ اول، ۱۳۷۲ ش.
- دهخدا علی اکبر، لغت‌نامه (۱۵ ج)، مؤسسہ انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ه.ق.
- سبحانی جعفر، تهذیب الاصول، تقریرات بحث امام خمینی، قم، انتشارات دار الفکر، چاپ سوم، ۱۳۶۷ ش.
- سجادی سیدجعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران، انتشارات کومش، چاپ سوم، ۱۳۷۳ ش.
- سیاح احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین (۲ ج) (عربی بفارسی)، تهران، اسلام، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش.
- سیوطی جلال‌الدین، الدرالمثور فی تفسیر المأثور (۶ ج)، قم، کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
- صدری افشار غلامحسین و...، فرهنگ فارسی امروز، تهران، نشر کلمه، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش.
- طباطبایی سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ ج)، قم، دفتر نشر اسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ ق.
- طباطبائی سید محمدحسین، قرآن در اسلام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دهم، ۱۳۷۹ ش.
- طبرسی فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن (۱۰ ج)، تهران، ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ ش.
- عبداللهی علی بیگ حمیده، قاعده اضطرار (الضرورات تبيح المحذورات)، مجله دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، ش ۶۳، بهار ۱۳۸۳ ش، ۴۲ ص.
- عروسی حویزی عبد علی بن جمعه، نور الثقلین (۵ ج)، قم، انتشارات اسماعیلیان، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ ق.
- عیاشی محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی (۲ ج)، به تصحیح محلاتی، تهران، المطبعة العلمیة، ۱۳۸۰ ق.
- فراهیدی خلیل بن احمد، کتاب العین (۹ ج)، قم، هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق.
- فیومی ابن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر (۲ ج)، قم، موسسه دار الهجرة، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق.
- کریم پورقراملکی علی، قلمرو قرآن، مجله پژوهش‌های قرآنی، ش ۳۵-۳۶، ۱۳۸۲ ش، ۲۲ ص.

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و آداب قرآن و سنت

- کریمی مصطفی، جامعیت قرآن کریم، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰ش.
- کلینی محمد بن یعقوب، الکافی (۸ج)، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- مجلسی محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع) (۱۱ج)، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
- مصطفوی حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم (۱۴ج)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ش.
- مطهری مرتضی، اسلام و مقتضیات زمان (۲ج)، قم، انتشارات صدرا، چاپ اول، ۱۳۷۰ش.
- نجفی محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (۴۳ج)، به کوشش عباس قوجانی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۶ش.

راهنمای اشتراک

بهای اشتراک سالانه ۲۰۰/۰۰۰ ریال و تک‌شماره ۱۰۰/۰۰۰ ریال است. خواهشمند است مبلغ حق اشتراک را به کارت شماره ۹۲۲۱ ۰۰۴۰ ۹۹۷۷ ۶۰۳۷ بنام «دوفصلنامه پژوهش‌های نوین در آموزه‌های قرآن و سنت» واریز و تصویر آن را به آدرس الکترونیکی نشریه faslname@quransonnat.net ارسال فرمائید.

اینجانب: ..... شغل: ..... تخصص/تولید: .....

مایلم مجله «دوفصلنامه پژوهش‌های نوین در آموزه‌های قرآن و سنت» را از نیم سال: ..... سال: ..... دریافت نمایم. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

آستان: سرد: ..... شهر: ..... خیابان: ..... به‌چوک: .....

ی‌تسپدک: ..... صندوق پستی: ..... تلفن منزل / محل راک: ..... تلفن همراه: ..... پست الکترونیکی: .....